

Y. DOĞAN ÇETİNKAYA • 1908 Osmanlı Boykotu

İletişim Yayınları 985 • Araştırma-İnceleme Dizisi 161

ISBN-13: 978-975-05-0224-8

© 2004 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1-2. Baskı 2004-2014, İstanbul

3. Baskı 2020, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAKTAKI KARİKATÜR Salih Erimez

UYGULAMA Hüsnü Abbas

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 45030

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Y. DOĞAN ÇETİNKAYA

1908 Osmanlı Boykotu

Bir Toplumsal Hareketin
Analizi

Y. DOĞAN ÇETİNKAYA 1975'te İstanbul'da doğdu. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. İlk Yüksek Lisansını Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü, ikinci Yüksek Lisans derecesini Budapeşte'de Central European University, Doktora derecesini de Hollanda'nın Leiden Üniversitesi'nden aldı. Halen İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğretim üyesidir. 2012-2013 öğretim yılında Atina'da Panteion Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Tarih Bölümü'nde, 2019-2020 yıllarında da Londra Üniversitesi Birkbeck College'da misafir öğretim görevlisi olarak bulundu. 2011 yılından beri İstanbul Özgür Üniversite'de seminer dersleri veriyor. 2003-2008 yılları arasında Eğitim-Sen İstanbul 6 No'lu Üniversiteler Şubesi'nde yönetim kurulu üyesi, 2005-2007 arasında da Özgürlük ve Dayanışma Partisi'nde parti meclisi üyesi olarak çalıştı. Halen Tarih Vakfı Başkan Yardımcılığı ve Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı (Özgür Üniversite) yönetim kurulu görevlerini yürütüyor. Tarih Vakfı Yurt Yayınları ve *Toplumsal Tarih* dergisi yayın kurulu üyesidir. *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi* (2004), *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey* (2014), *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)* (2015), *Gelecek 1917: Tarih, Devrim, Kültür* (2018-Foti Benlisoy ile birlikte) adlı kitapları ve *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim* (2008), *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm* (2014), *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Alanlar, Yeni Sorular* (2015-Mehmet Ö. Alkan ile birlikte), *1917: Rusya'da Devrimde Devrim* (2018- Mehmet Ö. Alkan ile birlikte) adlı derlemeleri yayımlandı. Türkiye'nin toplumsal ve siyasal tarihi, toplumsal hareketler, Türk milliyetçiliği, Türkiye sol düşüncesi, Türkiye futbol tarihi ve sınıf hareketi üzerine yazdığı yazılar çeşitli yabancı/yerli dergi ve kitaplarda yayımlandı.

*Ismail, Hamdiye ve
Alper etinkaya'ya*

İÇİNDEKİLER

Önsöz	9
BİRİNCİ BÖLÜM	
Giriş	13
Aşağıdan Tarih.....	14
Devlet-Sivil Toplum Ayırımının Ötesi.....	19
Yeni Bir Protesto Biçimi: Bir Toplumsal Hareket Olarak Boykot.....	27
II. Meşrutiyet Dönemi ve 1908 Osmanlı Boykotu.....	44
Kaynaklara İlişkin Bir Sınıflandırma.....	48
Kitabın Organizasyonu.....	51
İKİNCİ BÖLÜM	
Boykotlar Çağı	57
Bir Terim Olarak Boykot.....	57
Boykotun İrlanda'da Ortaya Çıkışı (Captain Boycott-1880).....	63
Kendiliğinden ve Bilinçli Boykotlar.....	65
İran Tütün Protestosu.....	69
Çin'de Boykot.....	76
Mısır'da Boykot.....	90
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
1908 Osmanlı Boykotu'nun Kısa Siyasi Tarihi	97
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
Boykot Kavramının Ortaya Çıkışı	121
Boykot Kavramının Osmanlılaştırılması Denemesi.....	122
Osmanlı Dışındaki Boykotun Bilgisi.....	127
Hamiyet Kavramı.....	130

BEŞİNCİ BÖLÜM

Boykot ve “Millî İktisat”ın İcadı	133
İki Farklı Eğitim	135
“Çürük” Mal versus Yerli “Mukaddes” Mal	137
Hakiki Boykot	140
Fes versus Kalpak: Millî Serpuş Arayışı	146
Yerli Malı	153
Yeni Bir “Ahlâk” Anlayışı	163
“Millî Serpuş” İcat Önerileri	169

ALTINCI BÖLÜM

1908 Osmanlı Boykotu ve İktisadi Etkinlik	173
--	-----

YEDİNCİ BÖLÜM

Boykot: Kitlelerin Politizasyonu	189
Grev ile Boykot Arasında Liman İşçileri	189
Boykot ve Kamuoyu	214
Tüccarlar	272
Hükümet ve Bürokrasi	285
İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Boykot	290

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Boykot Örgütleri	299
Osmanlı Boykotaj (Harb-ı İktisadi) Cemiyeti	299
Diğer Örgütler	326

DOKUZUNCU BÖLÜM

Boykot Yayınları	331
Boykotun Resmi Gazetesi: <i>Gâve</i>	332
Layiha ve Risaleler	349

ONUNCU BÖLÜM

Boykotun Etkileri	361
İmparatorluk Dışında	361
İmparatorluk İçinde	373

ONBİRİNCİ BÖLÜM

Sonuç	377
--------------------	-----

Kaynakça	389
-----------------------	-----

ÖNSÖZ

Bu çalışma 2002 yılında Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'ne sunmuş olduğum "1908 Ottoman Boycott: An Economic Boycott as a Political Weapon," adlı yüksek lisans tezime dayanmaktadır. Bu tezin yazımı ve kitaba dönüşmesi birçok kişinin yardımı ve desteği sayesinde gerçekleşmiştir. Bundan dolayı bu katkıların ve desteklerin anılması benim için yerine getirilmesi gereken bir formaliteden daha fazla anlam taşımaktadır. Her şeyden önce iki sene boyunca danışmanlığı, dostluğunu ve ilgisini benden esirgemeyen Yavuz Selim Karakışla'ya bu kitap çok şey borçludur. Hem dönem hem de kaynaklar üzerine olan engin bilgisi araştırmamı birçok konuda zenginleştirmiş, verdiği moral destek ile yazım sürecini eğlenceli bir hale sokmuş ve Yavuz Hoca iki sene süresince benimle beraber adeta "boykot" olmuştur. Boykot gibi bir olgunun varlığını bana ilk gösteren Mehmet Ö. Alkan, İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne asistan olarak girdiğim ilk günden itibaren yalnızca dostluğu ve sohbetleri ile değil, aynı zamanda yakın ilgisiyle bıraktığım birçok boşluğu görmemi ve bu çalışmaya bir nokta koymamı sağlamıştır. Selçuk Esenbel ise tezin danışmanlığını kibarca kabul etmiştir. Hem tez yazım sürecinde hem de sonrasında çalışmalarımı destekleyen Zafer Toprak ve Edhem Eldem,

farklı noktalarda yaptıkları eleştiri ve yüreklendirmelerle, bakış açımın zenginleşmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Akademik hayata girmemde oynadığı rol ve artık kaybolmakta olan usta-çırak ilişkisini bana tattırdığı için Yavuz Cezar'ı anmak isterim. Mahir Aydın ise derin bilgisi ile bana yeni bir dünyanın kapılarını açmıştır. Selim Deringil, Huri İslamoğlu ve Fatmagül Berktaş'ın dersleri bu kitabın içeriğini oluşturan yeni konulara ilgimi uyandırmıştır.

Burada anmayı en çok istediğim hocam ise Kemal Aydın Akagündüz'dür. Akademik hayata ilk adım attığım günden itibaren kendine has tarzıyla üniversite ve yaşama ilişkin verdiği dersler hep ibretlik olmuştur. "Adam gibi adam" Kemal Hoca'nın hatırası benimle ve "çan çan"la yaşamaya devam edecek.

Bu çalışmanın dayandığı birincil kaynaklara ev sahipliği yapan Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul Atatürk Kitaplığı, İzmir Millî Kütüphane ve Ankara Millî Kütüphane yönetici ve çalışanlarına gösterdikleri kolaylıktan dolayı teşekkür ederim.

Bu kitap yayınlanırsa herhalde onu okumak istemeyecek ilk insan Görkem Doğan olacaktır. İki yıllık tez yazım süresince bilmem kaç defa bu çalışmanın farklı bölümlerini okumak zorunda kalmış olan bu zat kadar bu kitabın ahını çeken azdır. Teze kendi üslubuyla getirdiği eleştiriler ile Sinan Birdal, bazı bölümlerin yeniden düzenlenmesine katkı sağlamıştır. Bu kitapta kullanmış olduğum Rumca malzemeyi sağlayarak içinde yaşadığımız akademik rekabet ve kıskançlık ortamında paylaşmanın ve dayanışmanın güzelliğini yaşatan Vangelis Kechriotis de çalışmanın kapsamının anlamlı bir şekilde genişlemesine katkısı esirgememiştir. Foti Benlisoy Rumca malzemenin benim için ulaşılır bir hale gelmesini sağlayarak yıllardır farklı alanlarda örmeye çalıştığımız dayanışma ilişkisini entelektüel alana da taşımıştır. Bu noktada hayatı daha neşeli kılan ve yoldaşlığımı yıllardır esirgemeyen sevgili "hötom" Erhan Keleşoğlu hiçbir şekilde gölge etmeyerek bu kitabın bitmesini sağlamıştır. Bu çalışmanın kitap haline gelmesini ilk öneren Kerem Ünüvar, bu önerisinin üstünde ısrarla durarak beni tembelligin içine düşmekten kurtarmıştır.

Sohbetleriyle, dostluklarıyla ve farklı alanlara olan ilgileriyle belli konulara saplanıp kalmamı engelleyen “çan çan” ekibi Ahmet Bekmen, Sevgi Uçan, İnci Keresteciođlu, Eylem Özdemir, Erol Ülker, Zeynep Forsman, Stefo Benlisoy, Bağış Erten, Emin Alper, Nurcan Özgür, Didem Özdemir ve Seda Taşkın’ın etkileri tahmin ettiklerinden çok olmuştur. Ve ayrıca bundan yaklaşık on sene önce soğuk bir koridora kitap standı açan Cihan, Nihat, Ođuz, Ali, Beyhan, Ayşegöl ve Çatal dünyaya bakan farklı pencereleri aralayarak bu kitabın ruhuna ciddi katkılarda bulunmuşlardır.

Bilge Seçkin varlığı ile bu hayatı daha yaşanılır, anlamlı ve zengin kılarak bu çalışma dahil her türlü maceramızı daha yaratıcı hale getirmiş ve güzelleştirmiştir. Bu kitabın her sayfası onun emeği sayesinde okunulur bir hale gelmiştir.

Bu desteklerin ve yardımlaşma ortamının dışında kalanlar ise liman işçilerinin deyişiiyle “hep yalan hep desise”dir.

Peşte 2004

Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık üç ay sonra, 1908 Ekim ayının ilk haftasında Bulgaristan bağımsızlığını, Avusturya Macaristan İmparatorluğu ise Bosna-Hersek eyaletlerini ilhak ettiğini ilan etmişlerdi. Bu gelişmeler, ilanından bu yana Meşrutiyet rejiminin karşılaştığı ilk politik krizdi. Oysa Osmanlı kamuoyu ve özellikle Meşrutiyet'in ilanında en büyük paya sahip Jön Türkler parlamentonun açılışıyla birçok sorunun kendiliğinden çözüleceğini düşünmüştü. Ancak yanılmışlardı. İlk olarak Ağustos ve Eylül aylarında hükümet ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bastırmak ve son vermekte hayli zorlandığı işçi grevleri gündemi belirlemişti. Zor da olsa rejim Osmanlı işçi sınıfının bu eylemleri ile başa çıkabilmişti. Bu toplumsal sorundan kısa bir süre sonra da yukarıda anılan iki devletin bağımsızlık ve ilhak ilanları gelmişti. Bu ilanlar Osmanlı İmparatorluğu dahilinde çok yaygın tepkilere yol açtı.

Bulgaristan'ın bağımsızlık ve Avusturya-Macaristan'ın ilhak ilanından bir gün sonra hiç beklenmedik bir şekilde kendili-

(*) Boykot 1909 senesinde de sürmüş olmasına rağmen, bu hareket hem bugüne kadarki literatürde böyle anılmış olması sebebiyle hem de kullanım kolaylığı açısından "1908 Osmanlı Boykotu" olarak tanımlanmıştır.

ğinden eylemler ve protestolar ortalığı kaplamıştı. Osmanlı devleti bu iki devletin hareketlerini tanımamış ve protesto etmiş, ancak bir savaş ilan etmeyi de göze alamamıştı. 1908 yılının baş aktörü durumuna gelmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti de daha çok genç Meşrutiyet rejiminin inşası ile ilgilenmekteydi. Bu yeni uluslararası kriz sebebiyle ve kaybedilecek topraklar uğruna yeni kazandıkları “hürriyeti” riske atmak niyetinde değillerdi. Bunun sonucunda Osmanlıların gündemine yeni bir protesto biçimi girmiş oldu: Boykot.

1908 Osmanlı Boykotu ortaya çıkan tepki, gösteri ve eylemleri daha pozitif bir kanala sevk etmek ve Meşrutiyet karşıtı bir hal almalarını önlemek; Avusturya ve Bulgaristan’ı diplomatik olarak kenara sıkıştırmak ve Osmanlı kamuoyunu mobilize etmek için gündeme gelmişti. Boykotun ortaya çıkmasında ve yaygınlaşmasında iki etken çok önemli rol oynamıştı. Bunlar Meşrutiyet’in ilanından sonra politik ve toplumsal yaşamdaki önemleri çok artmış olan basın ve cemiyetlerdi. Bilindiği üzere bu unsurlar İkinci Meşrutiyet döneminin başlıca güçlerinden ikisini oluşturacaklardı. 1908 Temmuz’unda ilan edilen Meşrutiyet’in hemen ardından ortaya çıkan boykotta da rüştlarini ispat edeceklerdi. 1908 Osmanlı Boykotu basın yoluyla kamuoyuna ilan edilmiş ve onun desteği sayesinde tüm imparatorluk dahilinde yaygınlaşmıştı. Aynı şekilde, boykotun resmi örgütü olan Boykotaj Cemiyeti yanında diğer birçok cemiyet de bu süreçte etkili olmuş, boykot bu sivil toplum örgütleri sayesinde birçok toplumsal kesime ulaşmıştı.

Aşağıdan Tarih

Bu kitabın konusunu oluşturan 1908 Osmanlı Boykotu aslında Osmanlı İmparatorluğu’nda kabaca 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmaya başlayan kitle toplumu, kitle siyaseti ve toplumsal mobilizasyon süreçleri ile çok yakından ilişkiliydi. Özellikle ’70’li yıllardan sonra çok değerli katkılar yapılmışsa da Osmanlı ve Türkiye üzerine mevcut geleneksel tarihyazımı

büyük ölçüde kitleleri ve sıradan insanları yok saymıştır. Öyle ki bu tarihlerin büyük çoğunluğunda aktörler genellikle elitler ve devlet olagelmıştır. Bu anlatılarda kitleler ve sıradan insanlar, kendilerine ancak tarihsel sürecin pasif katılımcıları olarak veya elitlerin politikaları ile ilişkili oldukları zamanlarda bir yer bulabilmişlerdir. Bu geleneksel yaklaşımın birçok nedeni vardır. Her şeyden önce Osmanlı devleti tarafından tutulmuş arşiv belgeleri tarihçilere “aşağıdan tarih” perspektifli bir anlatım için pek verimli bir kaynak sağlamamıştır. Zaten devletin, elitlerin gözüyle yazılmış bu belgelerin ne kadar farklı okumalara tâbi tutulursa tutulsun farklı toplumsal aktörlerin sesini duymada fazla lütüfkâr olmayacağı açıktır.

Ancak bu yapısal sebebe rağmen sıradan insanların ve kitlelerin tarihyazımında pek yer almamasının en önemli sebebini tarihi yazan kalemlerin zihniyetleri oluşturmaktadır. Bu zihniyetin de kabaca “milliyetçi” tarihyazımına veya Modernleşme Kuramı'na bağlı olduğunu iddia edebiliriz. Özellikle modernleşme ekolünün katkıları ile ortaya çıkan büyük anlatılar ve yapısal süreçleri irdeleyen akademik yapıtlar, kitlelerin oynadıkları rollere herhangi bir önem atfetmemiş, sıradan insanın sesine hiçbir şekilde yer vermemişlerdir. Her ne kadar tarihyazımındaki bu tutum elinizdeki kitabın konusunu oluşturuyorsa da inceleme konumuzun toplumun çeşitli katmanlarının aktör olarak katıldığı bir toplumsal hareket olması, bu tutumun eleştirilmesini gerektirmiştir.

Aslına bakılırsa kitle siyaseti ve toplumsal mobilizasyon, modern devletin oluşumu ve en genel anlamda modernleşme süreci ile doğrudan ilişkilidir. Bu süreç içerisinde merkezi devlet organlarının işlevleri ve politikaları önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Aynı zamanda bu dönüşen devletin yeni işlev ve politikaları, kamusal alanı oluşturmuş, dönüştürmüş ve oluşmaya başlayan bu modern devlet, tebaasının (ve aslında artık vatandaşlarının) gündelik hayatlarının bütün yönlerine müdahale etmeye başlamıştır. 19. yüzyılın son on yılları ile birlikte modern bir devletin en önemli özelliklerinden biri olarak sayılabilecek “nüfusun ahlâki ve sosyal kontrolü” Osmanlı devlet-

tinin de gündemine girmiştir.¹ Bu modernizasyon süreci ve kamusal alanın genişlemesi, yeni meşruiyet ve yönetim problemlerine yol açmıştır. Bu kitabın konusunu oluşturan toplumsal hareketin de bir örneğini teşkil ettiği kitle siyaseti ve mobilizasyon pratikleri, Osmanlı elitlerinin, politikanın bu “yeni” ihtiyaçlarına deva olarak icat ettikleri modern çözümler, modern yönetim teknikleridir. Bunun içindir ki bu bahsedilen “yeni” politikalar giderek artan oranda elitler ile kitleler arasındaki karşılıklı etkileşimi içerir olmuştur. Bu politikalar aynı zamanda kitlelerin bu sürece nasıl tepki verdiklerini veya onu nasıl algıladıklarını anlamamız için birer ip ucu da. Bunun içindir ki bu çalışma boyunca elitlerin ve farklı toplumsal kesimlerin karşılıklı etkileşimleri çerçevesine odaklanıp, “aşağının tarihi”nden ziyade “aşağıdan tarih” perspektifinin izi sürülmeye çalışılacaktır.

“Aşağıdan tarih” ve “aşağının tarihi” ayrımı bu çalışma için basit bir kelime oyunundan fazlasını ifade etmektedir. Özellikle E.P. Thompson, E.J. Hobsbawm gibi Britanyalı Marksist tarihçilerin katkıları ve öncü çalışmalarıyla önemli bir birikimin olduğu aşağıdan tarih alanı, akademik üretim sanayisinin etkisiyle çıkış mantığından çok şeyler yitirmiştir. Aşağıdan tarihe ilişkin öncü çalışmalar, kendilerinden önceki literatürün ihmal ettiği, sıradan insanların, aşağı sınıfların tarihsel sürece olan katkılarını, “bütüncül (total) tarih” anlayışı çerçevesinde ele almak iddiasındaydılar. Bundan dolayı toplumun aşağı ve yukarı katmanları arasındaki ilişkileri hiçbir zaman göz ardı etmemişler, bilakis bu ilişkiler onların başlıca ilgi alanlarını oluşturmuştu. Ancak daha sonra yapılan birçok çalışma “aşağının ıvır zıvır” tarihi şeklini almaya başlamıştır. Bunlar kuşkusuz çok değerli ve boşluk dolduran çalışmalar olmuşlarsa da, “aşağıdan tarih”in başlıca iddialarından biri olan “total tarih” anlayışından uzaklaşmışlardır. Bizce bu değerli katkılar

1 Nadir Özbek de Osmanlı İmparatorluğu’nda ortaya çıkan sosyal kontrol mekanizmalarını, oluşan modern devletin örnekleri olarak incelemektedir. Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s. 19-20.

“aşağının tarihi” adı altında sınıflandırılmalıdır.² Aşağıdan tarih perspektifiyle yapılmış araştırmalar toplumun farklı katmanları arasındaki ilişkileri tüm zenginliği içerisinde ele almaya çalışmışlar ve elinizde tuttuğunuz kitaba bu bakış açısıyla ilham kaynağı olmuşlardır.³

Bu noktada Osmanlı kamuoyunun şekillendirilmesi, meşruiyetin yaratılması ve mobilizasyon süreçlerine geçmeden önce, imparatorluğun 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geçirmiş olduğu dönüşüme değinmemek olanaksızdır. İlk bakışta, Osmanlı tarihyazımının da belirttiği gibi imparatorluğun 19. yüzyıl boyunca geçirdiği yapısal dönüşümün altında kabaca iki dinamik yatmaktadır. Bunlardan ilki kapitalist dünya ekonomisi ile imparatorluk arasında genişleyen piyasa ilişkileridir. Bu dinamik özellikle I. Wallerstein’in “dünya-sistemi teorisi”nin etkisi ile 1970’li yıllardan sonra sıklıkla gündeme gelmiştir. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomisi artan oranda dünya ekonomisinin içine girmiş ve bu süreç imparatorluk içinde yapısal dönüşümlere yol açmıştır.⁴ Diğer dinamik ise merkezi idareyi güçlendirmek, devletin topluma nüfuzunu arttırmak için Osmanlı elitleri tarafından gündeme getirilen modern reformlardır.⁵

2 “ıvrır zıvrır” deyişi hiçbir şekilde küçültücü veya hafifletici bir anlamda kullanılmamıştır. Sadece anlatılmak istenileni çok iyi ifade ettiği için tercih edilmiştir. “Aşağıdan tarih”in “aşağının ıvrır zıvrır tarihi” olarak yorumlandığı bir çalışma için bkz. Jim Sharpe, “History from Below,” Peter Burke (Ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, (Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1992), s. 24-41.

3 Aşağıdan tarih anlayışına klasik bir örnek olarak bkz. E. P. Thompson, “Eighteenth Century English Society: Class Struggle Without Class,” *Social History*, cilt III, No. 2, (Mayıs 1978), s. 133-165. Ayrıca Britanyalı Marksistlerin çalışmalarının ve aşağıdan tarih anlayışının zihni açıcı bir yorumu için bkz. Harvey J. Kaye, *The British Marxist Historians An Introductory Analysis*, (New York: St. Martin’s Press: 1995), s. 221-249. Y. Doğan Çetinkaya, “Is ‘History from Below’, ‘History of the Below?’” Yayınlanmamış çalışma.

4 Wallerstein’in Dünya Sistemi Teorisinin etkisine örnek olarak şu iki klasik çalışma verilebilir: (Ed.) Huri İslamoğlu-Inan, *The Ottoman Empire and the World Economy*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1987); Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and World Capitalism*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

5 Modernleşme Okulu çerçevesinde yazılmış iki klasik eser için bkz: Bernard Le-

Bu yapısal değişimler kitle siyasetinin ortaya çıkması ile olan bağlantısı hasebiyle de konumuz açısından çok büyük önem arz eder. Özellikle aşağıdakilerin seslerine, tarihlerine duyarlı anlatıların tarihyazımında ortaya çıkması ile birlikte bu yapısal değişimler, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan kolektif eylemler ve toplumsal hareketlerin tarihi bağlamı ile de değerlendirilmeye başlanmıştır.⁶ Bu iki dinamik sonucu ortaya çıkan iktisadi ve toplumsal dönüşümler 1908 Osmanlı Boykotu'nu ortaya çıkaran şartları yaratmıştır. Örneğin bu dönüşümler sivil örgütlenmelerin, cemiyetlerin, ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin ve hatta 1908 Boykot hareketinin doğduğu kent merkezlerinin, özellikle liman-kentlerinin gelişimine yol açmıştır. İstanbul, Selanik, İzmir, Beyrut gibi liman kentleri resmi reformların ilk uygulandığı, yeni tip Batılı eğitim kurumlarının ilk kurulduğu, süreli yayınların yaygınlaştığı, geliştiğı ve kapitalist dünya ekonomisinin imparatorluk ile ilk karşılaştığı yerler olmuşlardır. Yani kısaca bu merkezler modern kurumların ilk inşâ edildiğı yerler olmuşlardır. Bundan dolayı bir modern toplumsal hareket olarak 1908 Boykotu'nun da ilk olarak bu liman kentlerinde ortaya çıkışı bir tesadüf değildi. Bu kentler aynı zamanda boykot süresince çok etkili olacak kentli elitlerin, profesyonellerin ve sivil örgütlenmelerin de merkezleri durumundaydılar.

Daha önce de belirtildiğı gibi bu değişimlere değinmemiz sebepsiz değildir. Telgraf ve posta hizmetlerinin modernleşmesi ve yaygınlaşması, basının önemli bir güç olarak ortaya çıkması imparatorluk çağında bir toplumsal hareketin ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır. İleriki sayfalarda daha iyi görüleceğı

wis, *The Emergence of Modern Turkey*, (Londra: Oxford University Press, 1973); Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973).

6 Örneğin Ortadoğudaki toplumsal hareketler üzerine kafa yoran Edmund Burke III, bu coğrafyada 1750 tarihinden sonra yaşanan yapısal değişimlerin birçok toplumsal hareketi ortaya çıkardığını ve şekillendirdiğini iddia etmiştir. Edmund Burke III, "Changing Patterns of Peasant Protest in the Middle East, 1750-1950," *Peasants and Politics in the Modern Middle East*, (Ed.) Farhad Kazemi ve John Waterbury, (Miami: Florida University Press, 1991), s. 25.

gibi basın boykotun yaygınlaşmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Basın teknolojisinin gelişimi ve süreli yayın dolaşımının yaygınlaşması II. Abdülhamit devrinde çok önemli aşamalar kaydetmiştir. Ancak 23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet'in ilanı ve basın üzerindeki sansürün kalkması ile birlikte, toplumsal ve siyasi atmosfer değişmiş, basının imparatorluğun politik ve toplumsal hayatı üzerindeki etkisi de günden güne artmıştır. Gazete ve diğer süreli yayınlar sayesinde politik konular kamusal meselelere dönüşmüştür. Gazete politik ve toplumsal konuların yaygınlaşmasını sağlayan en önemli araç olmuştur. Dahası basın kamuoyunu yaratan, yönlendiren, imparatorluğun farklı yerlerinde ikamet eden Osmanlıların eşzamanlı kolektif eylemini mümkün kılan bir imkân olmuştur. Uzun lafın kisası, bu süreç sonucunda kitle siyasetinin temeli olan kamusal alanın dönüşümü ve kamuoyunun ortaya çıkışı, Osmanlı İmparatorluğu'nda gün yüzüne çıkmıştır.

Devlet-Sivil Toplum Ayırımının Ötesi

Bu aşamada devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkinin boyutu da önemli hale gelmektedir. Zira Türk tarih yazımında veya siyaset bilimi literatüründe büyük ölçüde egemen olan kabule göre İslâm ülkelerinde ve pek tabii onun belli ölçülerde bir parçası olan Türkiye'de, sivil toplum ve kamusal alan "ceberut" devlet karşısında oldukça güçsüz bir konumdadır. Bundan dolayı yine bu yaygın kaniya göre İslâm toplumlarında sivil inisiyatifler ve demokrasi özellikle Batılı ülkelerle karşılaştırıldığında oldukça "geri" kalmışlardır. Bu iddianın taraftarlarına göre Batı'da sivil toplum merkezî devlete karşıt olarak gelişmiş ve güçlenmiş, bu mücadelenin sonucunda da "Batı Demokrasisi" ortaya çıkmıştır. Aslında çok kestirme bir yoldan varılan sonuç, özgürlüğün, serbest ticaretin ve özerk örgütlerin alanı olarak sivil toplumun münhasıran Batılı toplumların tarihine ait bir kategori olduğudur. Örneğin Avrupa tarihinde özgün fikirleri ve özellikle burjuva devrimi ve toplumu konusunda eleştirel gözlemleri olan Geoff Elley de benzer bir şekil-

de sivil unsurları Batı tarihine ait olgular olarak kabul etmiş ve Rus tarihini “zayıf sivil toplum *versus* güçlü devlet geleneği”nin bir örneği olarak ele alabilmiştir:

“Amacımız açısından, 19. yüzyıl Rusyası kamusal alanın genişlemesinin bir karşı örneği olarak mükemmel bir örnek teşkil eder. Habermas’ın *Öffentlichkeit* kavramının varsaydığı bütün süreçlerin–özellikle serbest kurumsal inisiyatifin özgürleştirici etkisinin Çarlık rejimi altında toplumsal gerilik ve baskıcı devlet otoritesi altında- yokluğunun sergilenmesidir.”⁷

“Batı dışı toplumlar”da sivil toplumun bu “sefil” konumu üzerine tartışmalar Türkiye entelektüel ve akademik çevrelerinde de oldukça yaygındır. Ancak bu yönde yorumlarda bulunan birçok yazarın ve araştırmacının yazılarındaki iddiaların temel kaynağı Şerif Mardin’in sivil toplum üzerine yapmış olduğu yayınlardır.⁸ Mardin’e göre sivil toplum Batı toplumlarına ait bir kategoridir:

“Sivil toplum bir Batı düşü, tarihsel bir arzudur; o aynı zamanda, bu düşün somut bir biçimi olarak, Batı Avrupa toplumsal tarihinin bir parçasıdır.”⁹

Mardin makalesini bu Batılı düşün aynı zamanda Müslüman toplumların bir düşü haline gelmediği iddiasıyla bitirmiştir. Sivil toplumun Batılı toplumların bir mütememmim cüzü olduğuna dair “özcü” iddiasının yanı sıra, yazar sivil topluma demokratik ve “olumlu” bir değer de atfetmiştir. Şerif Mardin’in bu düşünceleri Türk entelektüelleri üzerinde öylesine derin etkilerde bulunmuştur ki, “sivil toplumun zayıflığı” sorununu Türk Demokrasisi’nin en temel problemi olarak ele alın-

7 Geof Eley, “Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century,” *Habermas and the Public Sphere*, (Ed.) Craig Calhoun, (Cambridge: MIT Press, 1999), s. 325.

8 Şerif Mardin, “Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire,” *Comparative Studies in Society and History*, No. 11, 1969; ve Şerif Mardin, “Civil Society and Islam,” *Civil Society, Theory, History, Comparison*, (Ed.) John A. Hall, (Cambridge: Polity Press, 1995).

9 Şerif Mardin, “Civil Society and Islam,” s. 278.

mıştır. Öyle ki, Türkiye'nin sahip olduğu "devlet geleneği" toplumdaki sivil sesleri boğmuştur. Devletin dışında toplumun çeşitli kesimlerinin nefes alacağı bir yer yoktur. Bu görüşün en uç örneğini kitabının adına da yansıtacak bir şekilde Metin Heper vermiştir: *Türkiye'de Devlet Geleneği*.¹⁰

Ancak Ellen Meiksins Wood'un bir keresinde dikkat çektiği gibi sivil toplum yeni tür özgürlüklerin ve eşitliğin kurulduğu bir alan olmanın yanı sıra, yeni baskı ve şiddet biçimlerinin de oluşturulduğu bir alandır. Wood, Şerif Mardin'in aksine, piyasa ilişkilerini demokrasinin kökeni olmaktan daha çok, baskı ve şiddetin kaynağı olarak görmektedir.¹¹ Wood yine yaygın bir şekilde karşılaşılan ve Jenö Szücs tarafından da dile getirilen sivil toplum ve demokrasinin gelişimini Batı feodalizminin bir sonucu olarak gören düşünceyi de haklı olarak eleştirmiştir. Szücs'e göre toplumun ve devletin ayrı alanlar olarak ayrışması feodal parçalanmışlığın bir sonucuydu.¹² Mardin de Batı tarihinin biricikliğini ve Batı sivil toplumunun gelişimini tartışırken, bu "feodal arka planının" önemine değinmiştir.¹³ Wood bu düşünceyi "böylece modern demokrasinin kurucu fikri derebeylik (*lordship*) olmaktadır" diyerek zekice eleştirmiştir.¹⁴

Ancak özellikle '70'li yıllarda ve '80'li yılların başlarında, Edward Said'in Şarkiyatçılık eleştirilerinin yayınlanmasının verdiği itki, Ortadoğu üzerine çalışanları sivil oluşumlar, toplumsal hareketler ve devlete karşı direnişler üzerine düşünmeye sevk etti. Akademik çalışma alanlarında da ilgi bu yıl-

10 Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, (Beverly: Eothen Press, 1985); ayrıca yine aynı yazarın bir başka çalışması için bkz. Metin Heper, (Ed.) *The Strong State and Economic Interest Groups*, (New York: Walter de Gruyter, 1991).

11 Ellen Meiksins Wood, "Civil Society and the Politics of Identity," *Democracy Against Capitalism*, (Cambridge: Cambridge Press, 1996), s. 254.

12 Jenö Szücs, "Three Historical Regions of Europe," *Civil Society and the State*, (Ed.) John Keane, (Londra: Verso, 1988), s. 301-302.

13 Şerif Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire," s. 258-260.

14 Ellen Meiksins Wood, "Civil Society and the Politics of Identity," s. 250.

larda devletten topluma kaymaya başladı.¹⁵ Benzer bir şekilde, örneğin Augustus Richard Norton'un derlediği bir çalışma, çağdaş Ortadoğu'nun daha net bir resmini çekebilmek için bu coğrafyadaki sivil toplumun durumunu ele almaya çalışmıştır.¹⁶ Bu çalışma en çok bilinen ve sık atıf yapılan olduğu için burada örnek olarak verilmiştir. Yoksa öncesi ve sonrasında benzer nitelikte ve "Doğu" olarak adlandırılan toplumlarda sivil toplumu inceleyen yapıtlar vardır. Bu edisyon-daki çalışmalar her ne kadar sivil toplumu doğrudan demokrasi ile eşitliyor olsalar da bu bölgede sivil toplumun izlerini sürmeye çalışmışlardır. Örneğin Saad Eddin İbrahim modern sivil toplumun tarihinin 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar geri gittiğini ve İslâm'da sivil toplum veya demokrasinin ilkeleri ile çelişkili herhangi bir şeyin olmadığını iddia etmiştir.¹⁷ Bi-

15 Benzer tespitler için bkz. Yael Navaro-Yashin, "Uses and Abuses of "State and Civil Society" in Contemporary Turkey," *New Perspectives on Turkey*, s. 5. Elbette Şarkiyatçılık eleştirileri bu yeni ilginin yegâne sebebi değildiler. Özellikle '80'lerde Polonya'daki Dayanışma hareketi gibi benzer hareketlerin ortaya çıkması, 1989 yılında Doğu Avrupa'da reel sosyalizmin çökmesi, Çin'de Tiananmen meydanı olaylarında somutlaşan muhalefet hareketinin kendini göstermesi ve Ortadoğu'daki rejimlerin dışı açılımcı liberal politikaları gündeme getirmeleri, bu farklı coğrafyalarda sivil toplumun durumu üzerine büyük bir ilgi uyandırdı. Öyle ki 1990'lar boyunca bu coğrafyalarda sivil toplumun vaziyeti üzerine birçok konferans toplanmış ve özel yayınlar yapılmıştır. Ancak bunların çoğu "sivil toplum" kavramının Batı olarak adlandırılan toplumların dışında kalan bölgelere uygulanmasına karşı çıkmışlardır. Bunun en büyük sebebi olarak bu coğrafyalarda devletin kendi dışında bağımsız ve eleştirel bir girişime hiçbir zaman alan bırakmaması gösterilmiştir. Sivil toplum kavramının bu toplumlara transfer edilebilirliği üzerine iddialarda bulunanlar bile "Batı"da ortaya çıkmış mükemmel soyut bir örneğe atuf yapmışlardır. Bu noktada Avrupa tarihi "ideal" bir konuma yükseltilmiştir. Örneğin Çin üzerine yapılan bir konferans devlet dışı girişim ve aktörlerin varlığını belirtmiş veya "öz"cü ve "istisnacı" yaklaşımları eleştirmiş olmasına rağmen bu tür kavramların Avrupa tarihine ait olduğunu vurgulayarak sona ermiştir. Timothy Brook ve B. Michael Frolic, "The Ambiguous Challenge of Civil Society," Timothy Brook ve B. Michael Frolic (Ed.), *Civil Society in China*, s. 12. Timothy Brook ve B. Michael Frolic, "China and the Future of Civil Society," Timothy Brook and B. Michael Frolic (Ed.), *Civil Society in China*, s. 196.

16 Augustus Richard Norton, "Introduction," *Civil Society In the Middle East*, (Ed.) Augustus Richard Norton, (Leiden: E. J. Brill, 1995), s. 15.

17 Saad Eddin İbrahim, "Civil Society and Prospects of Democratization in the Arab World," *Civil Society In the Middle East*, (Ed.) Augustus Richard Norton, (Leiden: E. J. Brill, 1995), s. 52.

lindiği üzere bu gibi iddialar, günümüzde, özellikle siyasal İslâm içerisinde yaygındır.

Reşat Kasaba da Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil toplumun izlerini arayanlardandır. Ancak o da sivil toplumu mutlaka devlet ile çelişkili bir olgu olarak ele almıştır. Bundan dolayı Kasaba'ya göre sivil toplumun aktörleri merkezi devlet ile karşıtlık içerisinde olmalarının yanı sıra onun iktidarını da sınırlandırmalıdır. Ona göre bu devlet-dışı aktör, 19. yüzyıl boyunca kendi bağımsız örgütlerini kuran ve belli bir sermaye birikimine sahip olan gayrimüslim cemaatler ve özellikle de Rumlardır. Kasaba her ne kadar Şerif Mardin'in yaklaşımını sorgulasa da Osmanlı bürokrasisi tarafından ortaya konulan modernleşme sürecini ve en genel anlamda Müslüman toplumu "sivil toplum" mefhumu ile karşıtlık içerisinde ele alır. Bundan dolayı ona göre iktisadi girişimciliği ve özerk kurumları ile Rum cemaati Osmanlı İmparatorluğu dahilinde sivil toplumun biricik örneğini teşkil etmiştir.¹⁸ Yukarıda bazı farklılıklar içerse de genel hatları ile benzer olan yaygın görüş karşısında Huri İslamoğlu'nun uyarıları çok değerlidir:

"Sonuçta, çok sayıda aktörün tarihsel olarak oluşmuş sözlük parametrelerine göre işlediği bir güç bağlamı olarak devlet mefhumu, toplumsal gerçekliğin devlet ve toplum olarak farklı alanları işgal eden ikiye bölünmüş kurgusundan ayrılır. Devlet uygulamaları sınıfladıkları, tanımladıkları ve düzenledikleri özel mülkiyet ilişkilerinin yapı taşlarıdır. Tam da bu yüzden bu ilişkiler devlet düzenlemeleri ile bağlı olmayan mistifiye edilmiş bir piyasa ya da toplum alanından özerk bir varoluşa sahip değildir... Hülasa devlet ve toplum birbirlerinden ayrı ya da birbirlerine karşıt alanlar olarak tahayyül edilemeyecek şekilde iç içe geçmiştir."¹⁹

18 Reşat Kasaba, "Economic Foundations of a Civil Society: Greeks in the Trade of Western Anatolia, 1840-1876," *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, (Ed.) Dimitri Gondicas ve Charles Issawi, (Princeton: The Darwin Press, 1999), s. 78, 85.

19 Huri İslamoğlu, "Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858," *New Perspectives on Property and Land in the*

Yukarıda özet olarak anlatmaya çalıştığım gibi geleneksel Türk tarihyazımı Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil toplumun güçlü devlet geleneği karşısında güçsüz olduğunu ileri sürmekteydi. Bundan dolayı bu tarihyazımı devlet-dışı aktörlerin tarihine pek itibar etmemiştir. Ancak yukarıdaki alıntıda da vurgulandığı gibi devleti ve toplumu ayrı alanlar olarak birbirinden ayırt etmek ampirik olarak da mümkün değildir. Bu çalışmada bir örneğinin verilmeye çalışılacağı gibi, işçiler, tüccarlar, bürokrasinin farklı katmanları, aydınlar, orta sınıflar, etnik cemaatler, kadınlar, gönüllü kurumlar, cemiyetler; yani kısaca toplumun farklı alanları ve farklı kesimleri üzerinde durmak, bize sivil toplum ile devlet arasındaki ilişkinin sadece bir karşıtlık ilişkisi olmadığını gösterecektir. Avrupa'da yaşanan sürecin bir benzeri olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan modern devletin oluşması sırasında da hegemonya ve meşruiyet politikaları çeşitlilik göstermiş ve dönüşmüştür. Bu hegemonya ve meşruiyet oluşturma politikalarını kabaca kitle siyaseti ve toplumsal mobilizasyon politikalarının bir yönetim tekniği olarak da tanımlayabiliriz. Sivil toplum, diğer birçok yerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da merkezi devletin politikaları tarafından sınırlandırılmadığı gibi, devletin ve elitlerin modernleşmeci reformları sonucunda oluşmuş ve genişlemiştir. Osmanlı kamusu ve nüfusu çeşitlenen modern devlet işlevleri sonucu giderek artan oranda yeni politikaların konusunu oluşturmuştur. Ortaya yeni çıkmakta olan sivil toplum, Osmanlı toplumunun farklı kesimlerinin kendilerini ifade etme fırsatı bulacakları bir alan olmuştur. Gündelik hayat ile ilgili konulardan politik meselelere kadar birçok olgu kamusal meseleler haline dönüşmeye başlamış, kamuoyunun önemi gün be gün artmıştır. Yeni doğmakta olan modern eğitim sistemi ve yaygınlaşan basın, kamuoyunu yönlendirmede daha etkin olmaya başlamış ve bu süreç Osmanlı kamusunun hem rızasını hem de kolektif eyleminin mobilizasyonunu kolaylaştırmıştır. Dahası değinmekte yarar var, or-

Middle East, (Ed.) Roger Owen, (Cambridge: Harvard University Press, 2002), s. 12-13.

taya çıkmaya başlayan sivil toplum diğer birçok coğrafyada olduğu gibi Osmanlı'da da demokrasinin doğuşu için bir olanak teşkil etmiş, ancak hiçbir zaman demokrasinin yeter koşulu olmamıştır. Uzun lafın kisası canlı bir sivil toplum yapısı demokrasi için gerekli bir olanaklar silsilesi yaratmışsa da, demokrasinin kendisi her zaman için toplumsal mücadelelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu noktada Frank Trentmann'ın sivil toplumun bazı paradokslardan oluştuğuna dair yargısına katılmamak mümkün değildir. Trentmann'a göre sivil toplumun genişlemesi özgürlük ve çoğulculuğun yeni dünyasına kapılar açabileceği gibi belli durumlarda tolerans ve tannma gibi merkezi değerleri askıya alabilmektedir.²⁰

John Abbot da bu bakış açısına zayıf sivil toplumun güçlü bir devletten ziyade güçsüz bir devlet sebebiyle oluşacağını dile getirerek katılmıştır.²¹ Sonuç itibariyle tekrar Osmanlı bağlamına dönersek merkezi devletin düzenlemelerinin sonucu olarak sivil toplumun ve dönüsen, genişleyen bir kamusal alanın izlerini sürmek mümkündür. Bu oluşturulan modern devlet, bir yönetim tekniği olarak kamuoyunun mobilizasyonuna başvurmuş ve bu devlet, iktidarını genişleyen kamusal alanda meşrulaştırmaya çalışmıştır. Örneğin II. Abdülhamit'in Selim Deringil ve Nadir Özbek tarafından incelenen meşruiyet oluşturmaya yönelik politikaları bu yönde girişimlerdir.²² Dünyanın birçok bölgesinde benzerleri bulunabileceği gibi Osmanlı devleti ve toplumu da karşı uluslararası ve dahili birçok sorun dolayısıyla, önemli meşruiyet problemleri ile yüzleşmek duru-

20 Frank Trentmann, "Introduction: Paradoxes of Civil Society," *Paradoxes of Civil Society, New Perspectives on Modern German and British History*, (Ed.) Frank Trentmann, (New York: Berghahn Books, 2000), s. 4.

21 John Abbott, "The Village Goes Public: Peasants and Press in Nineteenth-Century Altbayern," *Paradoxes of Civil Society, New Perspectives on Modern German and British History*, (Ed.) Frank Trentmann, (New York: Berghahn Books, 2000), s. 228.

22 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, (Londra: I.B. Tauris, 1998) [İktidarın Semboleri ve İdeoloji, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, 2002]; Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).

munda kalmıştır. Bu durum karşısında Osmanlı devleti meşruiyet açığını modern yollara başvurarak kapatmaya çalışmıştır. Abdülhamid rejimi her ne kadar geleneksel dinî motiflere ve sembollere sık sık müracaat ettiyse de bunları modern se-küler bir devlet yaratmak için kullanmıştır.²³

Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda yukarıda değindi-ğimiz yapısal değişimlerin de etkisiyle ve özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren canlı bir sivil toplum ve kamusal alan ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yapısal dönüşümler ve modern devletin doğuşu bir meşruiyet açığına yol açmıştır. Ancak diğer birçok konuda olduğu gibi bu meşruiyet açığı da Osmanlı'nın nevi şahsına münhasır değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu süreç içerisinde kendine has sorunları olmuşsa da, 19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'dan Asya'ya birçok devlet benzer meşruiyet problemleri ile boğuşmuştur. Bu meşruiyet problemi genellikle uluslararası ortamın yarattığı istikrarsızlığa veya Osmanlı elitleri arasındaki iktidar problemlerine bağlanı gelmiştir. Ancak 19. yüzyılın sonunda ortaya çıkan kitle toplumunun bir sonucu olarak gelişen kitle siyasetinin ve toplumsal mobilizasyonun, toplumların tüm gözeneklerine girecek kadar onları sarmalamış olması, elitlerin önüne çözülmesi gereken bir meşruiyet krizi çıkarmıştır.²⁴ Genel oy hakkı için yaygınlaşan toplumsal ve siyasal baskı ve işçi sınıfının yaygınlaşan kitle örgütleri sonucunda bu meşruiyet krizi Avrupa'da çok daha fazla açığa çıkmıştı. Öyle ki zamanın Tocqueville, Weber, Durkheim, Nietzsche, T.S. Elliot, Ortega Y Gasset gibi Batılı düşünürleri hep bu problem üzerine kafa yormuşlardır.²⁵

“Bizim zamanımızda egemen olan kitle insanıdır, karar veren odur. Bu genel oy hakkı demokrasisi döneminde olan bir şeydir demek değildir... Bu gayrimedeni eğilimlerle donanmış, bu barbarların en yenisi, modern uygarlığın ve özellikle

23 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, s. 166.

24 Alan Swingewood, *Kitle Kültürü Efsanesi*, (Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1986), s. 121.

25 A.g.e., 17.

de bu uygarlığın 19. yüzyılda almış olduğu şeklin otomatik bir ürünüdür.”²⁶

Buraya kadar değinilmeye çalışılan değişimler ve dönüşümler birçok şekilde olabileceği gibi, kitle siyasetinin ve kamunun mobilizasyonun gelişim süreci olarak da okunabilir. 19. yüzyıl boyunca gelişmiş olan sivil toplum ve kamusal alan kitle siyasetinin vücut bulacağı ortamı hazırlamışlardır.

Yeni Bir Protesto Biçimi: Bir Toplumsal Hareket Olarak Boykot

Eric Hobsbawm da bu bahsedilen meşruiyet krizinin ve kitle hareketlerinin “İmparatorluk Çağı” dediği 1875-1914 yılları arası dönemin en temel karakteristiğini oluşturduğunu belirtir. Hobsbawm, büyük ölçüde Avrupa üzerine olan kitabında kitle hareketlerinin en önemli özelliklerinin küresel olmaları olduğunu da söylemeden geçmemiştir.²⁷ Bunun içindir ki, bu dönem boyunca dünyanın birçok farklı yöresinde kitle siyasetinin bir tezahürü olarak kitle hareketleri ile karşılaşmak bir rastlantı değildir. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında başkaldırıları, ayaklanmalar ve itaatsizlikler gibi modernite öncesi direnişler, devlet karşıtı olsun olmasın, modern toplumsal hareketlere dönüşmüştür. Öyle ki Rusya’da, Çin’de, Hindistan’da, İran’da, Meksika’da, Japonya’da, Ortadoğu’da, belli bir takım hedeflere ulaşmak için kamunun mobilizasyonunu amaçlayan birçok kitle hareketi ve örgütü ortaya çıkmıştır.

19. yüzyılda ortaya çıkan toplumsal hareketler ve kitle örgütleri mevzu bahis olduğunda üzerinde durulması gereken bir sorun vardır. Çok zengin bir literatüre sahip toplumsal hareket araştırmaları, genellikle, yaygın kabul görmüş olan bir varsayımdan hareket etmektedirler. Bir ön kabul haline gelmiş olan bu varsayım, ’60’lardan sonra ortaya çıkan “yeni” toplumsal hare-

26 José Ortega Y Gasset, *The Revolt of the Masses*, (New York: Norton, 1960), s. 48 and 101.

27 Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, çev. Bahadır Sina Şener, (Ankara: Dost Yayınları, 1999), s. 108.

ketlerin, daha öncekiler ile arasında yapısal farklılıklar olduğudur. Buna göre 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başı toplumsal hareketleri, bizim bugün anladığımız ve yaşadığımız anlamda toplumsal hareketler olmayıp sınıf hareketleri olmuşlardır. Bu sınıf hareketleri de zengin bir içeriğe sahip olmaksızın, dar bir iktisadi çıkar kavgası veren dışlayıcı işçi hareketleridir. Zaten bu varsayımların öne çıkarttıkları bir başka husus da bu ön kabul ile uyumludur. “Yeni Toplumsal Hareketlerin” yeniliğinin en ayırt edici özelliği, bu çağda artık sınıf mücadelesinin sona ermiş olmasıdır. Bundan dolayı artık çok daha zengin, dar ekonomik davalardan bağımsızlaşmış ve hatta “demokratik” kitle hareketleri çağında yaşanmaktadır. Artık üzerinde durulan bu hareketler, formal kurumsal kanallar dışında çalışan ve hayat tarzı, etik ve kimlik duyarlılıkları üzerine vurgu yapan “yeni” hareketlerdir.

Ancak 19. yüzyılla birlikte gündeme gelen modern toplumsal hareketlere daha yakından bakıldığında, ister ele aldıkları konular, ister taktikleri, ister örgütsel yapıları ya da kuruluşları nazarı dikkate alınsın, bu hareketlerin “yeni” olarak nitelenen hareketlerle çok ciddi benzerliklerinin olduğu görülecektir.²⁸ Örneğin Calhoun, “yeni” toplumsal hareketlere ayırt edici özellik olarak atfedilen nitelikleri sıralayarak bunları 19. yüzyıl hareketlerinin özellikleriyle karşılaştırmıştır. Buna göre en önemli iddialardan bir tanesi, “yeni” toplumsal hareketlerin kimlik, otonomi üzerinde duruyor olmalarıdır. Bunun yanında bu hareketler büyük ölçüde savunma nitelikli hareketler olarak varsayılmışlardır. Gündelik hayatın politizasyonu da bu hareketlerin altı çizilen özelliklerinden biridir. Belli bir sınıfın dar çıkarlarına hapis olmamak veya orta sınıf mobilizasyonuna dayanmak da sıklıkla bu hareketlere atfedilen bir niteliktir. Kısmi vaatlerde bulunmak ve geleneksel olmayan araçlara başvurmak da üzerine vurgu yapılan konular arasında olmuştur. Calhoun’un iddia ettiği şekilde bu özelliklerin hemen hepsini ve hatta daha zenginlerini 19. yüzyıl hareketlerinde de bulabi-

28 Craig Calhoun, “‘New Social Movements’ of the Early Nineteenth Century,” s. 173, (Ed.) Mark Traugott, *Repertoires and Cycles of Collective Action*, (Londra: Duke University, 1995), içinde.